

KONTRIBUT PËR NJOHJEN E XHAMIVE TË BEOGRADIT

Në kohët e fundit Muzeu i Qytetit të Beogradit i pasuroi koleksionet e veta me një skicë, e cila zgjidh çështjen e pamjes së xhamisë të Ali Pashës në Beograd.¹ L. Nikiqi, me siguri njohësi më i mirë i xhamive të Beogradit,² për xhaminë e Ali Pashës di vetëm aq se është e skicuar në planin e Brushit për Beogradin nga viti 1789³ dhe në planin turk nga vitet e 60 të shekullit XIX,⁴ se përmendet në arkivat e dokumenteve turke nga viti 1801,⁵ dhe se është rrënuar në vitin 1863 sipas vendimeve të Konferencës në Kanlixhë. Pamja e saj deri më sot nuk ka qenë e njohur. Skicën me tush të xhamisë së Ali Pashës, e cila tani për herë të parë po publikohet, e ka punuar inxhinieri hungarez Llupa Peter. Kjo shihet nga nënshkrimi në anën e djathtë në këndin e poshtëm (A teleysenek rajz Luppa Peter, mernök).⁶ Në lartësinë e majës së minaresë është shkruar me shkronja të shtypit: ALI-PASHA MESCET, - BELGRADON - (Xhamia e Ali Pashës;-Beograd). Viti se kur është skicuar xhamia nuk është shënuar.

Pasi skicën e ka punuar inxhinieri, patjetër duhet besuar në proporcionet e ndërtesës, andaj mund të konkludohet se xhamia ka qenë mjaftë e pashme. Pasi në skicën e theksuar para xhamisë ekziston një ndërtesë ndihmëse dy katëshe, nuk mund të konkludojmë se çfarë forme ka pasë themeli i xhamisë, por mund të themi se ajo, pjesa e poshtme e ndërtesës, është mjaftë

¹ Muzej grada Beograda, inv. br. U. 921 - format 18,5 x 26 cm. (Punimi *Kontribut për njohjen e xhamive të Beogradit*, është huazuar nga revista *Prilozi za orijentalbu filologiju*, nr.XV-XVI, 1969, Sarajevo)

² Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, V. 1958, str. 151 - 206 - skraćeno: Nikić I. 418.

³ Plan varoši Beograda s kraja XVIII veka. Izradio FR. foni Bruš, potporučnik. Plan je objavljen kao prilog uz knihu D. Pantelića, *Beogradski pašaluk pred prvi serpski ustanak*, posebna izdanja SAN CXLVI, Beograd, 1949.

⁴ G. Elezović P. Popović, *Dva turska plana Beograda*, Beogradske opštinske novine LV, 1937, str. 64 - 68, 250 - 252 + tri plana.

⁵ Lj. N i k i ć, *Prilozi istoriji Beogradske džamije*, Godišnjak grada Beograda, VII, 1960, str. 145 - skraćeno: Nikić II

⁶ Nikić I, str. 163.

e lartë, sepse lartësia është e barabart me lartësinë e ndërtesës që gjendet para saj, së bashku me kulmin, që gjithsesi arrinë lartësinë mbi 7 metra. Në këtë vend themeli i xhamisë kalon në tetëkëndësh e pastaj në formën rrethore, që në fund të përfundoj me një rreth gjysmësferik. Në pjesën tetëkëndëshe, secila faqe ka nga një dritare të ngusht me hark. Duke u nisur nga ajo se ndërtesa e përmendur është e lartë shtatë metra, maja më e lartë e gjysëmhnës metalike do të gjendet në lartësi 14 - 15 metra. Proporcionalisht me këtë lartësi, faqja e bazës do të ishte me gjatësi 8 - 9 metra. Minareja është e tipit standard, çfarë i gjejmë edhe në xhamitë e tjera të Beogradit. Nga skica nuk mund të konkludojmë se, a është skicuar xhamia nga rruga apo oborri. Në anën e djathtë të skicës e shohim murin në perspektiv, me hark të çuditshëm dhe me dy hapje. Në mesin e murit është llulla nga e cila rrjedh uji.

Pasi tash e dimë se si duket xhamia e Ali Pashës, do të ishte interesante të studiohet një skicë e Dorçollit (lagje e vjetër e Beogradit), që e ka punuar Eduart Brauman (Eduart Braumann) në vitin 1846. Para se gjithash duhet të dijmë kush është E. Brauman. Ka qenë litografi i parë në Serbi, i cili këtu kishte ardhur në vitin 1846 dhe kishte themeluar litografinë - gurëgdhendjen e parë serbe dhe me të ka udhëhequr deri në vitin 1850. Pastaj u kthye në Gjermani dhe në Citavë themeloi litografinë dhe tregtinë e vet. Beogradin sërisht e vizitoi pas 50 vjetësh dhe me atë rast premtoi se Muzeut Popullor do t'ia dërgoj të gjitha kopiet e litografisë, të cilat i ka punuar në Serbi, premtin të cilin e plotësoi.⁷ Në mesin e atyre litografive gjendet edhe skica e Dorçollit, të cilën pakë më parë e përmendëm. Skica është nënshkruar në këndin e poshtëm të majtë: Nach Natur gez. 1846. v. E. Braumann (Sipas natyrës e ka skicuar në vitin 1846 E. Brauman). Për herë të parë është publikuar në revistën "Nova Iskra", nr. 4, për vitin 1899.⁸ Ndërsa herën e fundit në Vjetarin e Muzeut të Qytetit të Beogradit, për vitin 1955.⁹

Skica paraqet pamjen e Dorçollit dhe në një largësi shihen muret e kështjellës së Beogradit, Sahat kullla e njohur dhe xhamia e Sulltan Mahmudit, në pjesën e Epërme të qytetit me minaren e rrënuar.

Duke e parë për herë të parë skicën e xhamisë Ali Pasha të inxhinierit hungarez, na u kujtua se njëra nga xhamitë në skicën e theksuar të Braumanit i ngjanë kësaj xhamie. Kjo ka qenë xhamia nga fundi në anën e djathtë. Mirëpo, nën këtë skicë të publikuar në Vjetarin e Muzeut të Qytetit të Beogradit gjetëm nënshkrim të këtillë : "F. 4 - e Brojman (Braumann), nga Beogradi i vjetër: Dorçolli. Punimi sipas natyrës, të vitit 1846. Xhamia në fund

⁷ Beleška Poklon Narodnom muzeju, Nova iskra, 1899, br. 8, str. 142 - 143

⁸ Nova iskra, 1899, br. 4, str. 59

⁹ Godišnjak Muzeja grada Beograda, II, 1955, str. 106

djathtas është Sinxhirli Xhamia". Kjo nuk përputhej me supozimin dhe krahasimin tonë, prandaj ia filluam analizës në detaje të skicës.

Para se gjithash, mendojmë se autori i sqarimit të kësaj skice ka arrijt deri te ky konstatim duke e krahasuar pamjen e kësaj xhamie me pamjen e Sinxhirli xhamisë, skicën e së cilës e ka punuar A. Kovačević në vitin 1870,¹⁰ dhe e cila mund të ngjajë në skicën e xhamisë të skicuar nga Braumani. Vërtet, ashtu siç e dimë tani, edhe xhaminë e Ali Pashës, mund të konstatojmë se arkitektura e të dy xhamive është shumë e ngjajshme. Mirëpo, proporcioni i ndërtesave ndryshon. Xhamia e Ali Pashës është më e bukur, d.m.th. raportet e saj të lartësive ndaj gjatësive janë më të mëdhaja se sa të njëjtat raporte me Sinxhirli Xhaminë.

Në vazhdim si pyetje e parë shtrohet: në qoftë se ajo e fundit djathtas është Sinxhirli xhamia, cilat janë xhamitë e tjera në skicë?

Pasi u nisëm nga supozimi se as skica e Brushit, e as plani turk nuk janë punuar me matje të sakta në vendin e ngjarjes, i skicuam të gjitha xhamitë e Dorçollit në një plan bashkëkohor¹¹ 1:1 dhe e kthyem në atë formë që duke shikuar kah kështjella Sinxhirli, xhamia të na mbetet në anën e djathtë. Nuk mundem të identifikojmë në skicë asnjërën xhami.

Mirëpo, në qoftë se presupozojmë se xhamia e fundit në të djathtë është ajo e Ali Pashës, pasi tani kemi skicën e saj, me siguri mund ta vërtetojmë, puna është fare e lehtë. Kështu mundemi, bile edhe të konstatojmë se në cilin vend ka qëndruar Braumani derisa e ka bërë skicimin. Duke përcaktuar këtë vend me udhësimet e katër xhamive, minaret e të cilave shihen në skicë (përveç xhamisë në Qytetin e Epërm) janë (nga e djathta në të majtë): xhamia e Ali Pashës, xhamia e Sulltan Mustafës, Sinxhirli Xhamia dhe xhamia e Lazogllit. Xhamia e Reis Efendisë do të gjendej diku pas rrënojave që shihen në plan të parë.

Por, tani shtrohet edhe pyetja e dytë: Në çfarë lartësie ka qëndruar Braumani që të mundte nga lartësia të përfshijë kaq hapësirë të madhe të Dorçollit?

E dimë se ky vend ka qenë i pandërtuar dhe se terreni drejt Danubit lëshohet tatëpjet. Për këtë iu drejtuam planeve të vjetra të Beogradit dhe kështu hasëm në: "Planin e Beogradit" - me shkallën 1:4000 i hartuar në sektorin për kanalizim në vitin 1903,¹² në të cilin janë vizatuar izohipset. Në këtë plan, përafërsisht në vendin në të cilin kemi presupozuar se ka mundur të qëndrojë Braumani me rastin e punimit të skicës gjendet i vizatuar një breg, i ngritur kota e të cilit rreth mesit është 76,6 m., ndërsa kota në përfundim të atij bregu (d.m.th. kah kalaja) në largësi prej 20 m. është 72.1 m.

¹⁰ Godišnjak Muzeja grda Beograda, II, 1955, str. 107

¹¹ Plan Beograda, izrada i reprodukcija "Geokarta", Beograd, 1963

¹² Muzej grada Beograda, inv. br. Ur. 3869

Pra, Braumani e ka shikuar Dorçollin nga largësia mbi 4 m. dhe kështu na ka lënë dokumentin me vlerë shumë të çmueshme për pamjen e kësaj pjese të Beogradit në gjysmën e shekullit XIX.

Pyetja e tretë dhe e fundit, që na ka interesuar është: çfarë janë këto gjërmadha në plan të parë në skicën e Braumanit?

Që të përgjigjemi në këtë e morëm planin e Brushit. Përafërsisht në vendin nga plani i vitit 1904, për të cilën konstatuam lartësinë prej 4 m. edhe Brushi ka skicuar një mur të trash e të ngritur që ka kaluar rreth Beogradit. Në qoftë se tani mendojmë të qëndrojmë në këtë vend ku kemi presupozuar se ka qëndruar Braumani dhe shikojmë në drejtim të kalasë, pamja do të na jetë edhe më e qartë, dhe do të vijmë në dy konkluzë. Konkludimi i parë zgjidh pyetjen tonë të tretë, sepse shohim që ajo është xhamia e lënë pasdore, e vizatuar para murit në atë vend në planin e Brushit, gjërmadha e jonë në plan të parë në skicën e Braumanit. Konkludimi i dytë është se në saktësinë e planit të Brushit mund të mbështetemi.

Në planin e Brushit vetëm xhamia e Lazogllit nuk është skicuar. Ajo është e skicuar në planin e përmendur turk, andaj, L. Nikiçi¹³ mendon se në kohën e Brushit ka qenë e rrënuar dhe më vonë është rindërtuar. Në qoftë se e skicojmë në të njëjtin vend ku është skicuar në planin turk, atëherë ajo do të ishte xhamia e fundit majtas në skicën e Braumanit.

Skica e Braumanit më tutje na vërteton se xhamia e Ali Pashës ka qenë më e bukur se ajo Sinxhirli, por ka qenë me dimensione më të vogla. Paraqitja e xhamisë së Ali Pashës në skicën e Braumanit është identike me paraqitjen e saj në skicën e Llupa Peterit, vetëm se, sigurisht e shikuar nga anë të ndryshme. Paraqitja e kubesë së xhamisë Sinxhirli të Braumani është identike me skicën e arkitektit Konstatin Jovanoviç, e publikuar në artikullin e L. Nikiçit.¹⁴

Xhamia e Këzllar Agës është njëra nga xhamitë e vjetra të Beogradit. Pamja e saj na është ruajtur nga viti 1860 në skicën e Steva Todoroviçit, e cila shumë herë është publikuar në literaturë.¹⁵ Mirëpo, është ruajtur edhe fotografia e kësaj xhamie (foto. 1.),¹⁶ por e një periudhe diç më të vonshme, gjithsesi pas ngajrjes 1862, sepse në të nuk shihen dyertë përforçuese rreth policisë turke, të cilat i hasim në skicën e Steva Todoroviçit. Fotografimi është bërë nga ndërtesa e kapetan Mishës, pra nga poshtë, kështu që xhamia

¹³ Nikić I, str. 184

¹⁴ Nikić I, str. 177, 188.

¹⁵ Nova iskra, 1905

¹⁶ Muzej grada Beograda, inv. br. P. 279/3.

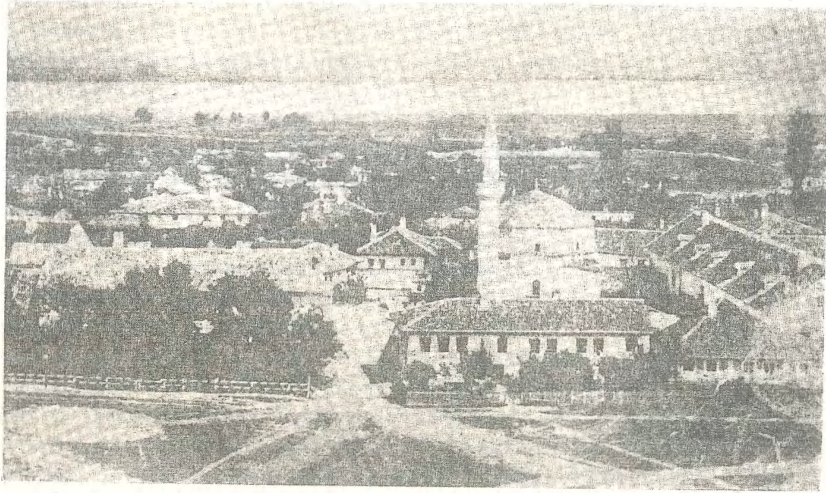

Foto 1. Xhami "Këzllar Aga" në Beograd, foto nga viti 1860.

në fotografi shihet më mirë se sa në skicën e përmendur. Duke gjykuar sipas fotografisë, ajo i ngjanë shumicës së xhamiave të Beogradit. Mirëpo, kjo fotografi është e rëndësishme si dokument jo vetëm për pamjen e xhamisë së Këzllar Agës, por edhe për pamje më të gjërë të rrethinës së saj dhe të një pjese të Dorçollit. Djathtas shihet një ndërtesë përdhese e rrënuar në vitin 1941, para xhamisë një pjesë e parregulluar e sheshit Studentski Trg, e në largësi deri te Danubi, pjesa e Dorçollit ende e pandërtuar. Fotografia tani për herë të parë publikohet.

Në lidhje me këtë fotografi janë interesante kujtimet e Dimitrije Bodies që i ka publikuar në revistën "Pravda", të vitit 1931: "E kam pasur fotografinë origjinale të kazermës policore turke dhe një pjesë të hapësirës së Çarshisë së madhe të asaj kohe. Në atë fotografi është parë edhe një pjesë bukur e madhe e Dorçollit të vjetër. Atë fotografi ia kam dhuruar, siç më kujtohet në vitin 1941, me akt përcjellës Komandës policore me rastin e një manifestimi fetar që ta ketë për kujtim. Atëherë komandant i xhandermarrisë ka qenë, sa më kujtohet, kolonel Vukasoviç, ndërsa komandir i çetës djali i vëllait tim kapiten Mihajlo N. Bodi, i cili është vrarë në luftën e vitit 1913 kundër bullgarve në Govedarnik, si komandir i një çetë këmbësorie. Këtë fotografi komanda e ka dhënë për ta smadhuar dhe në një manifestim xhandarmerik për ditën e të vdekurve atë fotografi të smadhuar e kam parë të kornizuar dhe të varur në tribinë. Nuk më kujtohet mirë se a ka qenë kjo para apo pas Luftës së Parë Botërore. Pasi u intersova për këtë, jam njohtuar se të dy këto fotografi (origjinali dhe e smadhuarja) janë futur diku dhe se sot nuk dihet ku gjenden, ndërsa është dashur që komanda t'i ketë si raritet në kancelaritë e veta, si kujtim".

Është interesant se edhe Muzeu i Qytetit të Beogradit disponon me dy fotografi identike të xhamisë së Këzllar Agës. Njëra është origjinale, me dimensione 7 x 5,8 cm. dhe gjendet në posedim të Muzeut që nga viti 1947 (nr. inv. p. 279/3), ndërsa tjetra është e smadhur 39 x 29 cm. dhe është blerë në vitin 1948 (nr. inv. p. 312/5). Sipas të gjitha gjasave këto dy fotografi janë identike me fotografitë të cilat i përmend D. Bodi. Xhamia e Këzllar Agës është identifikuar në librat e inventarit të Muzeut nga viti kur fotografitë janë pranuar. Gazetat komunale beogradase në vitin 1939 kanë publikuar si shtesë letërsie në tri vazhdimë shkrimin "Tri pamje të Shën Premtës" (autori më vonë e ka botuar si libër të veçantë), titulli i të cilit nuk tregon se aty mund të gjenden të dhëna shumë të bukura, të gjëra dhe shumë interesante për Beogradin e shek. XIX.¹⁷ Autor është Nikolla Trajković, paraardhësit e të cilit ishin qytetarë të vjetër të Beogradit.

Poshtë titullit të veprës është shtypur: Fragmente historike të një familje beogradase - (vepra nga letërsia e bukur - është shpërblyer në konkursin për letërsi të Kryesisë së qytetit të Beogradit, në vitin 1939, e moto e saj është: "Babait tim të dashur Millan, i cili në pleqërinë e tij të thellë 85 vjeçare, më dha shenimet për këtë tregim". Gjatë tregimit autori sqaron se gjyshi i tij nga babai kishte qenë tregatar beogradas nga Çarshia e Savës, se ka qenë me autoritet, përparimtar për atë kohë dhe se gjatë kohës së lirë, pasi që kishte ditur shkrim-lexim "ka lexuar fletoret e trasha të Shoqatës së dijetarëve Serb."

Në vazhdimin e dytë të tregimit është dhënë një ngjarje nga viti 1862 lidhur me xhaminë në Skele (liman),¹⁸ për të cilën dihet vetëm pakë. L. Nikiqi¹⁹ ka gjetur vetëm një burim ku përmendet kjo xhami. Mirëpo, tani për herë të parë dimë vendin e saktë të xhamisë në Skele, e pamja e saj, përmes përshkrimit detal, na bëhet tërësisht e qartë. Trajkovići së pari na tregon hanin e quajtur "Liman", i cili ka ekzistuar pikërisht në vendin ku nga ana e beogradit mbi lumin Sava ka filluar ura e madhe me zinxhir, e cila në Luftën e Dytë Botërore u rrënua.²⁰ "Pikërisht pranë hanit, pranë breglumit ka qenë e ngritur xhamia e vjetër nga guri i fortë i granitit me grila hekuri me dyer e dritare. Është muruar që në kohën e sulmeve të para osmane në këto treva dhe ka pasur minare të fortë dhe të lartë...", e pakë më tutje: "Nga xhamia... e deri te brraka Venecia, kanë ekzistuar shumë shtëpiza të vjetra...", dhe sërish: "Para xhamisë ka qenë një shatërvan paksa i madh, përherë i mbushur me ujë i nevojshëm për abdest gjatë ditës". Pra, nga ky përshkrim mund të

¹⁷ N. Trajković, *Tri viđenja svete Petke*, Beogradske opštinske novine, 1939; br. 5, str. 258 - 264; br. 6 - 7, skraćeno: Trajković.

¹⁸ Trajković, str. 384.

¹⁹ Nikić I, str. 198

²⁰ Trajković, str. 384

konkludojmë se xhamia në Skele ka qenë përafërsisht aty ku sot fillon rruga Vëllezërit Krsmanoviq, madje edhe nëse ky lokalizim i kësaj xhamie nuk është i saktë në planin e Dedincit.²¹

Është interesant edhe përshkrimi i ngjarjes së vitit 1862 që ka të bëjë me këtë xhami. Kur ka ndodhur incidenti i njohur në Çukur çeshme dhe pastaj filluan luftimet në qytetin e Beogradit, sikur që turqit nga pjesët tjera të Beogradit, ashtu edhe turqit nga Çarshia pranë lumit Sava, së bashku me gratë dhe fëmijët e tyre ikën dhe u mbyllën në kështjellë. Megjithatë, nuk patën sukses apo nuk dëshiruan që të gjithë të ikin, një pjesë qëndroi në shtëpitë e tyre. Numri më i madh i atyre që qëndruan, veçanërisht ata në regionin e lumit Sava kishin marrëdhënie miqësore me serbët. Mirëpo, kur luftimet u ashpërsuan, rreziku iu kërcënua edhe atyre. Kështu, pjesa tjetër e turqëve, nga Çarshia e lumit Sava arriti më në fund të strehohet në xhaminë e Skeles. Situata për ta edhe më tej u ashpërsua, andaj një grup i madh serbësh u grumbulluan rreth xhamisë dhe tentonin t'i vrisnin turqit brenda xhamisë. Mirëpo, nuk mundën të dëpërtojnë brenda për shkak se ajo ishte mirë e mbrojtur. Me rastin e tentimit të dytë, u përpoqën ta djegin xhaminë, apo t'ua nxëjnë frymën turqëve në të me tym. Mirëpo, as kjo përpjekje nuk pati sukses, sepse muret e xhamisë ishin prej guri, ndërsa era fryente në drejtim të kundërt. Ra muzgu, dhe sulmi kryesor u shty për të nesërmen. Megjithatë, gjatë natës, me insistimin e tregtarëve të vjetër serbë, u bë një marrëveshje, dhe turqit përmes Skelës hipën në trapa dhe u strehuan në kështjellë.²²

Në këtë pjesë të tregimit të Trajkoviqit ka edhe shumë të dhëna për pamjen e pjesës më të madhe të Beogradit të asaj kohe. Kemi përshkrimin edhe të disa xhamive beogradase: "Në atë kohë në qytet ekzistonin, pranë kësaj në Skele, edhe xhamia të tjera më të mëdha e më të bukura, si: Xhamia e Larme në vendin e ish-kafiterisë "Proleqe" (përtej rrugës së Parkut dhe ndërtesës së Xhokej Klubit); Bajrakli Xhamia në minaren e së cilës për çdo të premte valonte flamuri i gjelbërt i pejgamberit Muhammed (ajo edhe sot është e vetmja që u shërben besimtarëve musliman); Sinxhirli Xhamia në rrugën e Dushanit, në vendin ku sot është banjoja publike, ka patur rreth minaresë shumë zinxhir të varur, në të cilët kanë qenë të varur kandilët për të bërë dritë gjatë tërë natës; ka qenë edhe një paksa më e madhe nën Teatrin e sotem. Ka qenë edhe një shumë e madhe, e cila ka ekzistuar jashtë qytetit dhe jashtë mureve e portave mbrojtëse. Ajo është xhamia e njohur me emrin Batall, e cila u ka shërbyer muslimanëve deri në çlirimin e parë të Beogradit nga ana e Karagjorgjit më 1806, sepse serbët gjatë rrethimit të qytetit atë e kishin dëmtuar shumë. Ata e kishin rrënuar minaren dhe disa mure të jashtme, por kuben qendrore nuk kanë mundur asesi ta rrënojnë, sepse ka

²¹ Plan Beograda od 1815 - 1830. Izradio Radoje Dedinac. Plan objavljen kao prilog uz knjigu J. Vujić, Putošestvije po Srbiji I, Beograd, SKZ, 1901.

²² Trajković, str. 384 - 393

qenë e murosur mjaftë fortë. Nga ajo kohë turqit edhe pse u kthyen në Beograd nuk dëshiruan ta rindërtojnë dhe ashtu qëndroi deri në vitet e '70 të shek. XIX, e "batalluar" dhe e lënë, andaj vetë turqit atë e quajtën "Batall Xhamia". Sot në vendin e saj është Kuvendi Popullor."

Siç shihet nga citati, disa të dhëna për xhamitë, mbase janë të njohura, por ne hasim edhe në disa shenime të reja.

Xhamia Defterdare këtu, p.sh. për herë të parë përmendet si xhamia e Larme.²³

Të dhënat për xhaminë Bajrakli janë të njohura.

Për Sinxhirli Xhaminë ofrohet lokacioni i njohur, por sqarimi i emrit të saj është risi. Edhe këtu fillohet nga ajo se sinxhir domethënë zinxhir, por afrohet tjetër sqarim se ku janë gjetur atë zinxhir, që mund të jetë, por jo domosdoshmërisht, e saktë. Gjuzepe Barbanti - Brodano²⁴, të cilin L. Nikiqi nuk e përmend si udhëpërshkrues, i cili ka përshkruar disa xhami beogradase nga viti 1876, ofron sqarimin e njohur për zinxhirët në Sinxhirli Xhaminë: "... në sheshin e madh është xhamia gërmadhë dhe pranë saj mbeturinat e bunarit turk është quajtur Singirgiامي, nga singir, zinxhir dhe giامي, xhamia, për shkak se sikur dyert e disa kishave tona (serbe-vër. e përkth.) ka qenë e rrethuar me zinxhir të lidhur për hunjësh".

Për Batall xhaminë, u tha ajo që ka mbetur si tregim te beogradasit e vjetër, të cilin autorit ia ka treguar babai, i cili të njëjtin e ka dëgjuar nga babai, e që historikisht nuk është tërësisht e saktë.²⁵

Mirëpo, është interesant pohimi se "ka ekzistuar nën Teatrin një xhami e madhe". Me këtë rast dëshirojmë të themi diç më shumë për këtë xhami. L. Nikiqi në hulumtimet e veta për xhamitë e Beogradit²⁶ ka arritur gjer te konkludimi se nën Teatër kanë ekzistuar dy xhami: njëra Kara Xhamia në qoshen e rrugëve të Dositeut dhe Braça Jugoviq, e cila është bërë e papërdorshme, në gjendje gërmadhë dhe jo me dimensione të mëdha, e cila në vitin 1869 është shndërruar në fabrikë të gasit për Teatrin Popullor; dhe tjetra Xhamia e Bajram Begut në bllokun e ndërtesave në mes rrugëve të Dositeut, Siminit, Francuskës dhe Gospodar Jevremit, e cila ka qenë monumentale dhe e ndërtuar nga guri i gdhendur, e rrënuar "pa dyshim diku në fillim të viteve të '70 të shekullit XIX". Do të përpiqemi të argumentojmë se ky pohim i L. Nikiqit nuk është i saktë.

Në Muzeun e Qytetit të Beogradit ekziston (pa dyshim jo komplet) koleksioni i fotografive të Beogradit nga viti 1876 i korrespondentit ushtarak

²³ Nikić I, str. 171

²⁴ Đ. Barbanti-Brodano, Garibalsinci na Drini 1876, Beograd, SKZ, 1958, str. 127.

²⁵ Nikić I, str. 166

²⁶ Nikić I i II

rus - fotografit Groman. Në njërën prej atyre fotografive,²⁷ e cila paraqet panoramën e Beogradit, të fotografuar nga ndërtesa e Kapetan Mishës përtej ndërtesës së Hotelit të atëhershëm "Makedonija" shohim krejtësisht në fund djathtas, në largësi, një xhami. Edhe pse kjo fotografi ka qenë e publikuar në "Garibaldinci na Drini" të vitit 1876, e koleksioni i fotografive të Gromonit ka qenë i gatshëm për të interesuarit në Muzeun e Qytetit të Beogradit, duket se askush deri më tash nuk e ka vërejtur në fotografi këtë xhami. Në qoftë se fotografia studiohet mirë dhe nëse dihet se rregullimi i asaj pjese të Beogradit posa kishte filluar (që shihet edhe në fotografi, sepse ndërtesat ndërmjet rrugëve janë rrethuar drejtë dhe me rrethoja druri), mundet saktësisht të vërtetohet se xhamia gjendet diku rreth këndit të rrugëve Braçe Jugoviq dhe Dositeut, pra në vendin ku L. Nikiqi ka konfirmuar se gjendet Kara Xhamia. Mirëpo, sipas përshkrimit të saj nga L. Nikiqi, kjo xhami nuk ka mund të jetë Kara Xhamia. Xhamia në fotografi është tërësisht e ruajtur, e ruajtur është edhe vetë ndërtesa, si dhe minareja e saj. Pra, në vitin 1876 në këndin e rrugëve Dositeji dhe Braçe Jugoviq ka ekzistuar xhamia plotësisht e ruajtur, përsëjashtrimi nuk vërehen kurrfarë meremetimesh.

Në planin e Emilian Josimoviqit nga viti 1867²⁸ nën Teatër ekzistojnë dy ndërtesa me bazë katrore nga materiali i fortë (Ai në plan të parë përveç kompleksit të ndërtesave ka skicuar edhe ndërtesat me material të fortë veç e veç). Njëra, ajo më afër Teatrit, ka një zgjerim që tregon minarenë e pranë saj është skicuar edhe një ndërtesë shumë më e vogël nga materiali i fortë ndërtimor. Tjetra, për një kompleks ndërtesash më poshtë, ka vetëm bazën katrore pa kurrfarë zgjerimi. Ndërtesa e epërme, xhamia, sipas Josimoviqit, i cili planin e vet e kishte hartuar në mënyrë shumë të saktë nga aspekti katas-tral, gjendet në qoshën e rrugëve Dositeji dhe Braçe Jugoviq, por jo në kompleksin në mes rrugëve Francuska dhe Dositeji, çfarë është skicuar në skicën e cila i përshkruhet Bugaraskit²⁹, por në mes rrugëve Dositej dhe Dobračina. Mirëpo, Josimoviqi, vendin e xhamisë e ka skicuar saktësisht, por në realizimin e planit të tij rregullimi i rrugës Dositej është shtyrë për rreth 20 metra kah rruga Dobračina, prandaj xhamia ka mbetur në kompleksin e ndërtesave prapa Teatrit. Kjo mund të konstatohet me krahasimin e planit të Josimoviqit me planin e Zariqit nga viti 1878.³⁰ Ndërtesa e vogël pranë xhamisë gjithsesi është tyrbe, të cilën e përmend Gjorgje Maletiqi,

²⁷ Muzej grada Beograda, inv. br. Ur. 3752

²⁸ E. Josimović, Objašnjenje predloga za regulaciju onoga dela varoši Beograda što leži u šancu, Beograd, 1867, sa I kartom

²⁹ B. Nestorović, Narodno pozorište u Beogradu, Godišnjak muzeja grada Beograda, III, 1956, str. 308, sl. 3.

³⁰ Muzej grada Beograda, inv. br. Fur. 278 - Plan grada Beograda; sastavio Stevan Zarić, inžinir; izdanje Državne štamparije 1878

bashk me xhaminë.³¹ Nga plani i Josimoviqit akoma mund të maten anët e xhamisë që kanë patur gjatësinë e bazës katrore rreth 15 metra, e cila plotësisht përputhet edhe me matjet në skicën e Bugarskit. Pranë kësaj, pozita e skicuar e minares plotësisht i përgjigjet vendit të minares në fotografinë e Gromonit. Ndërtesa e poshtme, me material të fortë ndërtimor nuk ka minare, por gjykuar sipas bazës katrore gjithsesi është ndonjë ndërtesë muslimane e karakterit fetar. Nga gjithë kjo që theksuam mund të nxjerrim konkludimin: në vitin 1867 nën Teatrin Popullor ka ekzistuar vetëm një xhami, e cila ka patur minare. Ajo ka ekzistuar në këndin e rrugëve Braqa Jugoviq dhe Dositej, në kompleksin e Teatrit, dhe ka patur bazën me dimensione 15 x 15 m. Pranë saj ka ekzistuar një tyrbe e vogël.

Edhe në planin e theksuar turk të Beogradit rreth vitit 1860 është skicuar nën teatër vetëm një xhami, ajo e poshtëmja, me emrin Bajram Beg.³² Nikiqi mendon se e Epërmja nuk është skicuar për atë se ka qenë "në gjendje gërmadhe dhe rrënimi". Mirëpo, argumentuam se pikërisht xhamia e Epërme, madje shumë vonë ka qenë në gjendje të mirë. Këtu ekziston padyshim edhe gabimi i dytë i paqëllimt i Nikiqit. Ai, sipas numrave të objekteve të planit turk, konstaton se xhamia e Bajram Begut ka ekzistuar nën Teatër, në kompleksin e ndërtesave në këndin e rrugëve Simina dhe Gospodar Jevremi. Mirëpo, me rastin e skicimit të planit nga gazetata komunale beogradase, ka ndodhur një gabim në përshkrimin e numrave në rrethe, kështu që numri 165 duhet të vijë në vendin e numrit 168, e numri 166 në vendin e numrit 165 (këtu ka edhe gabime të tjera, por neve, tash për tash, nuk na interesojnë). Me përmirësimin e këtillë të numrave, Xhamia e Bajram Begut do të gjendej në kompleksin e ndërtesave në mes rrugëve Braqa Jugoviq dhe Simini, përafërsisht aty ku është skicuar në planin e Josimoviqit, nën ndërtesën e Teatrit, me material ndërtimor të fortë, me bazë katrore, pa bazë të minaresë. Atje ku ka menduar Nikiqi se gjendet xhamia, në të vërtetë ka ekzistur teqeja e Sheh Hafiz Mehmedit. Gjithsesi, edhe këtu hasim në një xhami dhe në një ndërtesë të karakterit fetar në anën e poshtëme të xhamisë. Mbase vendet e këtyre dy ndërtesave nuk përputhen me vendet e tyre në planin e Josimoviqit. Këtu mund të jenë në pyetje dy gjëra: ose ai që ka punuar në planin turk ka gabuar në lokalizimin e këtyre dy ndërtesave, sepse e dimë se plani turk nuk është punuar mbi bazën e matjeve të përpikta, ose mund të jetë bërë gabim edhe me rastin e përshkrimit nga origjinali për publikimin e parë, sepse sikur në vendin ku është shënuar Mahalla e Bajram Begut të ishte xhamia e Bajram Begut, e në vendin e xhamisë Teqeja e përmendur, gjithçka do të përputhej me planin e E. Josimoviqit, e njëjtë edhe

³¹ Đ. Maletić, Građa za istoriju Serpskog narodnog pozorišta u Beogradu, Beograd 1884, str. 445 - 447.

³² Lj. Nikić, Ko je autor turskog plana Beograda iz XIX veka, Godišnjak grda Beograda, VII, 1960, str. 153

me planin Fr. Brushit, në të cilin sikur që konstatuam më heret, mund të mbështetemi saktësisht. Vetëm se në planin e Brushit edhe ndërtesa e poshtme është skicuar si xhami, mirëpo, pasi e dimë se plani i Brushit është nga fundi i shekullit XVIII, me siguri ajo ndërtesë atëherë ka qenë xhami, e më vonë është shndërruar në ndërtesë me karakter tjetër.

Këto konkludime tona i vërteton edhe skica e Kun Kvicovit nga viti 1856.³³ Xhaminë në Satmboll Kapi në Beograd, L. Nikiqi e konsideron se është Xhamia e Bajram begut. Mirëpo, parasegjithash, Kvicovi nuk mund të pohoj për xhaminë e cila është mjaftë larg nga Stamboll Kapia, se ajo është xhamia në Stamboll Kapi, sidomos kur më afër Portës (Kapisë) ekziston edhe një, qoftë edhe në gjendje gërmadhe. Pastaj, nga skica shihet se xhamia është më lart, se para saj ekziston një oborr i madh i rrafshhtë, dhe se pas saj terreni lëshohet, e larg saj, poshtë, gjenden xhamiat dhe ndërtesat tjera. Pasi Nikiqi ka konstatuar se xhamia e Bajram Begut gjendet në kompleksin e ndërtesave mjaft poshtë kah Danubi, skica në asnjë mënyrë nuk mund ta pasqyrojë si duket ajo. Pra, tani me siguri mund të pohojmë se kjo është ajo e vetmja xhami menjëherë nën Teatër dhe se është skicuar diku nga një vend diç djathtas prej Stamboll Kapisë ku hyhet në qytet. Në bazë të dimensioneve të dy turqëve që janë vizatuar para xhamisë, dimensionet bazore të saj mund të jenë 15 metra (në asnjë mënyrë më të vogla). Në qoftë se skica shiqohet më mirë, bie në sy djathtas në gjelbrim një kulm interesant i një ndërtese. Format gjithsesi i takojnë arkitekturës fetare islame. Shihet kubeja qendrore, e rreth saj katër kube më të vogëla. Në qoftë se kemi vërtetuar, në bazë të planeve të lartëtheksuara se pranë xhamisë ka ekzistuar një ndërtesë e karakterit fetar, kjo ndërtesë mund të ishte ajo që plotësisht i përgjigjet edhe vendit të saj duke e shikuar ashtu sikur Kvicovi.

Xhami nën Teatër shihet edhe në fotografinë e Musilit nga viti 1868³⁴, në të cilën është edhe shtëpia e Dositejit. Nga dokumentet origjinale të publikuara në librin e theksuar të R. Peroviqit shihet se shtëpia e Dositejit ka qenë menjëherë nën Teatër. Edhe për këtë xhami L. Nikiqi pohon se ajo më e ulëta është xhamia e Bajram Begut, që sërish gabon. Pamja e xhamisë në këtë fotografi plotësisht i përgjigjet pamjes së saj në fotografinë e Gromonit dhe në skicën e Kvicovit.

Edhe Erdelanoviç³⁵ e di se ka ekzistuar "një xhami nën Teatrin e sotem, e cila është rrënuar para disa viteve", (shkruan në vitin 1901). Ai, me siguri, rrënimin e saj e ka përjetuar³⁶, ashtu që edhe Dedinci e ka skicuar

³³ Muzej grada Beograda, inv. br. I 1410

³⁴ R. Perović, Prilozi za istoriju prvog ustanka, Beograd, narodna knjiga, 1954, sl. 3.

³⁵ J. Erdelanović, Beograd oko 1826, Prilog uz knjigu: J. Vujić, Puteševije po Srbiji I, Beograd SKZ. 1901

³⁶ Rođen je 1874. Enciklopedija Jugoslavije

përafërsisht aty ku edhe ne konstatuam se ka ekzistuar. Edhe Trajkoviqi, sipas tregimit të babait, pohon pikërisht mu "nën Teatër ka qenë një xhami paksa e madhe".

Nga gjithë kjo që theksuam, mund të konstatojmë se në çerekun e tretë të shekullit XIX nën Teatër ka ekzistuar vetëm një xhami paksa e madhe dhe se ajo ka ekzistuar në kompleksin e Teatrit Popullor në këndin e rrugëve Braça Jugoviq dhe Dositej. Atë mund të gjejmë në këtë vend në të gjitha planet, skicat dhe fotografitë e asaj kohe. Pamja dhe dimensionet e saj të përafërta tani na janë të njohura, por nuk mund të vërtetojmë emrin e saktë të saj, kohën kur është ndërtuar dhe kur është rrënuar. A është në të vërtetë ajo xhamia e Bajram Begut, apo ajo teqeja, pak më poshtë, dikur ka qenë xhamia e Bajram Begut, ne nuk e dimë. A është quajtur ajo më vonë Kara Xhamia, edhe këtë nuk e dimë. Mund të jetë quajtur Tyrbe xhamia, siç thotë A. Haxhiçi³⁷, pasi pranë saj ka ekzistuar edhe një tyrbe. Në qoftë se ajo është xhamia e Bajram Begut, atëherë gjithsesi mund ta kuptojmë përcaktimin e Evlija Çelebiut, nga viti 1860,³⁸ se kjo ka qenë lartë, sepse vërtetë ka ekzistuar në platonë e Stamboll Kapisë, e prej aty terreni zbret kah Danubi. Kjo pra do të ishte njëra ndër xhamiat më të vejtra beogradase, e ndërtuar para vitit 1860. Për herë të fundit e shohim në fotografinë e Gromanit nga vitii 1876, ndërsa Erdeloviçi pohon se ka qenë e rrënuar në vitet 20 të shekullit XIX.

Mirëpo, në lidhje me xhaminë nën Teatër shtrohen edhe disa pyetje.

Skica e Kara Xhamisë nga Kanici si centralë për nxemjen e Teatrit³⁹ asesi nuk i përgjigjet pamjeve të tjera të xhamisë nën Teatër në fotografi, në skica e në plane. Kara Xhamia e Kanicit është ndërtës e vogël, siç e ka vërejtur edhe L. Nikiqi.⁴⁰ Në raport me njeriun e vizatuar, e cili kalon pranë saj mund të thuhet se dimensionet e saja të bazës katrore janë diku 5 - 6 metra, që gjithsesi dallohen nga dimensionet e xhamisë nën Teatër, të cilën e ka matur Emilian Josimoviqi dhe Aleksander Bugarski. Edhe vetë arkitektuara e ndërtësës së tij është e ndryshme. Dritaret janë të tjera, ndërsa baza e kubesë është me proporcione të tjera. Ndryshon nga baza e ndërtësës së xhamisë nën Teatër. E vetmja gjë që me këtë rast mund të supozohet si e vërtetë është se Kara xhamia e Kanicit në të vërtetë është tyrbeja pranë xhamisë nën Teatër. Dimensionet e bazës në planin e Josimoviqit përafërsisht i përgjigjen dimensioneve në skicën e Kanicit. Po ashtu e dimë se për ngrohtoren e teatrit është riparuar edhe xhamia e edhe tyrbeja.,

³⁷ A. Hadžić, Bajrakli džamija u Beogradu, Godišnjak Muzeja grada Beograda, IV, 1957, str. 93

³⁸ Evlija Čelebija, Putopis, Sarajevo, Svjetlost, 1958, k. I.

³⁹ F. Kanitz, Srbien, Leipzig, 1904, str. 40

⁴⁰ Nikić I, str. 177

prandaj është e mundur që tyrbeja me oxhakun e zi të jetë quajtur Kara Xhami. A është kjo pikërisht kështu, mund të vërtetohet vetëm pasi të gjendet ndonjë dokuemnt për ne, tash për tash, i panjohur.

Xhamia e Bajram Begut nga skica e arkitektit Konstatin Jovanoviq e publikuar në artikullin e L. Nikiqit "Xhamitë në Beograd"⁴¹, nuk i ngjanë paraqitjeve tjera të xhamisë nën Teatër. Pasi kemi patur rast t'i shohim skicat origjinale të xhamive beogradase të arkitektit K. Jovanoviq, të cilat vetëm mbajnë vetëm datat dhe janë të nënshkruara e emrat e xhamive nuk janë shënuar, mund të themis se L. Nikiqi ka gabuar kur këtë xhami e ka quajtur xhamia e Bajram Begut.

Pas këtyre shqyrtimve tona, mbase do të mund të identifikohet një skicë e arkitektit K. Jovanoviq e publikuar në artikullin e përmendur të L. Nikiqit si xhami e lënë pas dore⁴². Kjo me siguri do të ishte ndëretsa me karakter fetar pranë Teatrit, kulmi i së cilës shihet në skicën e Kvicit, dhe e cila në planin turk është shënuar si Teqeja e Sheh Hafiz Mehmedit.

Përktheu: *Ismail REXHEPI*

⁴¹ Nikić I, str. 165

⁴² Nikić I, str. 162.

Beilage Zur Kenntniss von Belgrader Moscheen

Z u s a m m e n f a s s u n g

In seiner Arbeit veröffentlicht und stellt der Autor zum erstenmal eine Zeichnung der Ali Pascha Moschee dar. Diese Zeichnung wurde von ungarischem Ing. Lupe Peter usugearbeitet und löst die Frage des Aussehens der erwähnten Moschee. Nacher, auf Grund dieser Zeichnung, beschreibt der Autor das Aussehen derselben Moschee.

Der Autor gibt auch das Resultat seiner Studien einer Zeichnung von altem Dorçol. Diese Zeichnung wurde von Eduard Braumann im Jahre 1846 ausgearbeitet und ist ein Dokument vom unschätzbarem Wert zur Kenntniss des Aussehens dieses Theiles von Belgrad in der Mitte des vorigen Jahrhunderts.

Nachdem der unbedingt erforderliche Angaben über denselben Braumann gibt, korrigiert der Autor ältere unrichtige Meinungen, dass auf dieser Zeichnung als die letzte Moschee rechts die Sinxhirli Moschee dargestellt ist und stellt fest, dass die tatsächlich die Moschee von Ali Pascha ist. Dann stellt er die übrigen Moscheen fest, welche in dieser Zeichnung eingezeichnet sind, schliesslich sogar die vor der Mauer auf dem Plan von Bruscheingezeichnete, welche die Ruinen in vorderem Plan von Braunszeichnungen darstellt. Er schliesst dass der Plan von Brusch richtig ist.

Nacher stellt er dar und veröffentlicht eine Photographie welche das Aussehen von Kizlar Aga Moschee, ihrer Umgebun und eines Theiles des Dorçol etwas nach dem Jahr 1862 gibt. Weiterhin stellt der Autor fest, dass die Moschee auf dem Liman befand sich ungefähr da, von wo heute die Strasse von Bruder Krsmanović abgeht und dass die Lokation dieser Moschee auf dem Plan von Dedinc nicht richtig ist.

Er gibt einige wichtigere Einzelheiten über diese, sowie über diese Moschee von Defterdar, Bajrakli, Sinxhirli und Batal Moschee.

Der Autor stellt einige fehlerhafte Behauptungen im Bezug auf die Frage der sogenannten Karaxha Moschee, sowie die Ubikation von Bajrambeg Moschee richtig.